

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора філософських наук, професора, професора кафедри філософії та політології Ковтун Наталії Михайлівни на дисертацію Бондарчука Богдана Георгійовича "Мовотворчість як чинник соціальних змін: ідеї формальної школи літературознавства у дискурсі філософії мови", поданої на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Актуальність теми та її зв'язок з державними і галузевими науковими програмами, планами, темами. Проблематика дисертаційної роботи Богдана Георгійовича Бондарчука присвячена вкрай актуальній на сучасному етапі розвитку людства соціально-філософській тематиці – проблематиці впливу мовних символів, мовотворчості на високий ступінь "крос-культурних соціальних впливів у глобалізованому суспільстві" (с. 15). Ця проблематика набуває ще більшої актуальності у ситуації розв'язаної Росією агресивної війни проти України, метою якої є не просто знищення пов'язаної з мовою української ідентичності, а й практики масового геноциду проти українців, насамперед через механізми так званої "денацифікації". Беззаперечна актуальність дослідження Богдана Бондарчука визначається ще й тим, що аналіз феномену мовотворчості співвідноситься з розумінням механізмів вербальних маніпуляцій індивідуальною і суспільною свідомістю, які широко застосовуються сучасною російською пропагандою.

Дисертаційна робота Богдана Бондарчука підготовлена у відповідності до науково-дослідницької роботи відділу інтернаціоналізації вищої освіти Інституту вищої освіти НАПН України – 2012–2014 рр. "Феномен університету в контексті суспільства знань" (НДР 0112U002214) та 2015–2017 рр. "Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій" (НДР 0115U002179).

Основні результати наукового дослідження і його новизна. Ознаки інноваційності містить формулювання самої мети дисертаційного дослідження, а саме виявити роль "мовотворчості у здійсненні соціальних змін завдяки філософському переосмисленню і методологічному використанню напрацювань формальної школи літературознавства". Для реалізації цієї мети дисертантом було сформульовано і реалізовано ряд дослідницьких завдань (с. 17-18), серед яких слід відмітити наступні: з'ясувати філософську значущість застосування основних понять російської формальної школи у соціально-філософських дослідженнях; окреслити основні напрями впливу російської формальної школи на розвиток проблеми ролі мовотворчості у соціальних змінах; виявити взаємозв'язок розвитку мови та соціальної реальності; виявити концептуальну значущість використання основних термінів російської формальної школи для переосмислення завдань мовної освіти; уточнити філософські джерела та наслідки розробки української версії формального підходу у літературознавстві; розрізнити основні аспекти використання мови як чинника соціальних змін. Ці завдання були реалізовані дисертантом у змісті трьох розділів дисертаційної роботи та концептуалізовані у її висновках. Структура дисертаційної роботи Богдана Бондарчука є логічно виваженою, упорядкованою, аргументованою та відповідає принципу цілепокладання.

Беззаперечним досягненням дисертанта є використання широкої палітри методологічних підходів (с. 18-19), що є цілком виправданим у контексті міждисциплінарного характеру запропонованого дослідження. Зокрема, метод історичної реконструкції дозволив йому розкрити соціокультурний та науковий контекст формування формальної школи літературознавства. Метод порівняльного аналізу було використано здобувачем для вивчення "філософських, мистецько-літературних та спеціально-наукових впливів на російську формальну школу". Натомість метод функціонального аналізу дозволив з'ясувати вплив окремих подій у площині інтелектуального та мистецького розвитку на соціальні

трансформації в інтерпретації представників формальної школи літературознавства. Затребуваним виявилось і використання Богданом Бондарчуком методології семантичного аналізу у площині співставлення і верифікації "творчих проєктів представників формальної школи літературознавства". У контексті заявленої дослідницької проблематики цілком обґрунтованим було звернення дисертанта до методології і практик літературної критики, методик поетичної майстерності, а також напрацювань у сфері психологічних досліджень у сфері функціонування індивідуальної та суспільної свідомості та співвідношення мови і свідомості.

У першому розділі дисертаційної роботи дисертант зосередив увагу на аналізі методологічних засад соціально-філософського дослідження мовотворчості. У контексті цього Богдан Бондарчук цілком слушно зосередив свою увагу на вирішенні трьох ключових завдань: визначити "онтологічні координати" мовного як такого; розкрити "режим доступу" до мовної сфери, виявити "зони впливу", в яких фіксується взаємодія мовного і його соціокультурного довкілля (с. 24). При цьому не викликають заперечень і висновки автора про важливість з'ясування евристичного потенціалу мовотворчості, адже думка, знаходячи вираження у мовних практиках, може набути сенсу лише у сфері суспільного вжитку. У контексті філософського осмислення цих процесів беззаперечно важливу роль відіграли структуралізм та формальна школа (с. 25). Заслуговує на увагу і залучення дисертантом для співставлення з внеском представників формальної школи напрацювань представників позитивізму і (нео)прагматизму (Бертрана Рассела, Людвіга Вітгенштайна, Чарльза Пірса), які стали в авангарді лінгвістичного повороту, насамперед у площині мови наукового пізнання. Цілком обґрунтованим є й використання Богданом Бондарчуком методологічних напрацювань у сфері онтологізації розуміння і мови Мартіна Гайдеггера і Ганса-Георга Гадамера.

Методологічно обґрунтованими є й висновки автора дисертації, що мова, виконуючи функцію "абсолютного посередника", за своєю природою відкритою. У зв'язку з цим він використовує визначення мови Фердинанда де

Соссюра, як особливої системи знаків, в якій відбувається поєднання сенсу і акустичного образу. Означена єдність підтверджує висновок дисертанта, що мова "завжди присутня наче тінь у різних сферах людського існування, де встановлюються стосунки" (с. 31).

Атрибутивною ознакою формального підходу до розуміння мови і її соціальної значущості, на думку Богдана Бондарчука, є його зорієнтованість на "специфічну логіку руху від, спочатку, питань методу до, потім, питань онтології" (с. 32). У цьому й полягає в його інтерпретації ключова відмінність формального підходу від змістовного у розумінні мови, в межах якого онтологічний вимір позиціонується з самого початку досліджень.

У цьому ж розділі здобувач розглядає феномен "одивлення" речей у мові Віктора Шкловського, одного з засновників формалізму. Процес "одивлення" відображає не лише складність і тривалість сприйняття речей на мовному рівні, а й постає способом переживання процесу створення речі, насамперед у його мистецькому вимірі. Поряд з цим заслуговує на підтримку і схвалення робота дисертанта у площині співвідношення напрацювань представників формальної школи з роботами дослідників, які схилилися до структуралізму. Зокрема, предметом його аналізу стала творчість Володимира Проппа і Романа Якобсона, які вивели "структуралізм на висоти загальної методології пізнання культури" (с. 36). У їх інтерпретації наративність стає атрибутивною ознакою культури, яка "виявляється пронизаною на всіх рівнях мовними опозиціями, знаковими відмінностями".

При цьому, суголосно з ідеями Умберто Еко, дисертант робить висновок про уразливість методології структуралізму у площині його претензії на розуміння структури у контексті її первинності, остаточності, фундаментальності та універсальності (с. 41). Не викликає заперечень і висновок дисертанта, що саме використання "формального методу самими митцями-формалістами" було швидше "набором конвенційно погоджених «рефлексивних методологічно послідовних процедур»" (с. 61). У такому розумінні формалізм був швидше творчою лабораторією, представники якої

мали власні уявлення про формалізм і здійснювали доволі різнобіжні, неоднозначні і часто несистематизовані формалістичні пошуки.

Безсумнівно важливе значення у контексті соціально-філософського аналізу впливу мовотворчості на соціальні зміни має висновок здобувача про сутнісні відмінності формального підходу від структуралізму (постформалізму), що втілюється у процесі переходу від формалізму до постформалізму і, як наслідок, розширенні кола пізнавальних питань від суто методичних і методологічних настанов у сфері поезії і літератури "до філософських акцентів – теорії свідомості, історії, теорії мови і її онтологічного статусу у зв'язку зі стосунком до дійсності тощо" (с. 65).

У другому розділі дисертаційної роботи Богдана Бондарчука розглядаються детермінанти взаємозумовленості мовотворчості і соцієтворення. Зокрема у контексті дослідження процесів онтологізації мови і мовлення у теоріях мовної комунікації дисертант робить цілком обґрунтований висновок про близькість ідей школи формалізму до ідей Йогана Гердера, зокрема у площині пошуку інваріантів у стихії мовлення. При цьому часто це були "цілком несподівані інваріанти: «звукові повтори» (які лише частково перетинаються з терміном «аллітерація»), «звукові плями» та інші ще більш дивні для академічного вуха терміни" (с. 69). І лише у межах наукових розвідок у наступні десятиліття подібні мовні інваріанти почали розглядатися як щось не менш важливе, аніж мовні кодифікації, правила граматики, синтаксису та інші правила побудови мови.

На основі порівняльного аналізу здобувач зробив цілком умотивований висновок, що, якщо "представники аналітичної філософії шукали мовні засоби, щоби адекватно виразити зміст людської свідомості, то формалісти прагнули змінити свідомість, підкоривши її потребам розвитку мовлення". При цьому, якщо для аналітиків філософія мови була засобом прояснення свідомості, проблем науки, практичних проблем окремих сфер людського життя (економіки, права тощо), то для формалістів усі можливі людські і

суспільні справи є лише більш або менш зручним і цікавим способом випробувати еластичність і пластичність мови (с. 82).

Поряд з цим дисертант у площині співставлення ідей неомарксистів і представників формальної школи доводить, що більшість формалістів, окрім Осипа Бріка, "дистанціювалися від радянської влади, мало не демонстративно відійшовши від завдань розбудови комунізму на Парнас «мистецтва заради мистецтва»" (с. 90), а за висловлюваннями самих формалістів заради "самодостатності літературознавства".

Методологічно обумовленим є й висновок здобувача про необхідність критичного ставлення до спроб Юлії Кристєвої щодо викорінення формалізму через звернення до суб'єкта як творця смислів (с. 139). Він був сформульований дисертантом через аналіз доробку болгарської дослідниці і виявлення меж застосування метамови і інтертексту, які не стільки сприяють виявленню власної форми мови, скільки намагаються підпорядкувати її позамовній логіці, внести у мовні практики щось явно немовне.

Заслуговують на підтримку і окреме схвалення концептуальні положення дисертації Богдана Бондарчука щодо барокових джерел формального підходу в українській художній творчості, наявність елементів мовотворчості у поезії Тараса Шевченка та українській візуальній поезії, впливи принципів формалізму на український авангардизм і футуризм.

Третій розділ дисертаційної роботи присвячений аналізу потенціалу концептуалізації соціальної ролі мовотворчості у формальній школі. На початку цього розділу здобувач акцентує увагу на безпідставності зведення школи формалізму лише до російської культурної традиції. Водночас він формулює і критерій визначення представників українського формалізму: "представників власне українського формалізму дуже легко ідентифікувати і відрізнити від тих, хто був лише за походженням з України: це робота з українською мовою" (с. 144). На відміну від художнього мистецтва, насамперед живопису і архітектури, саме у літературній творчості виявлялися національні орієнтації українських авторів.

У соціальному контексті мовотворчість, на думку Богдана Бондарчука, не "лише сприяє виконанню завдань критичного мислення, але й формує умови для навчання критичному мисленню" (с. 167). Мовотворчість постає площиною, де критичне мислення почуває себе вільно і розкуто, але жодним чином не вичерпує усіх своїх можливостей. Заслуговує на увагу й висновок дисертанта, що внесок формальної школи літературознавства реалізується й у площині "зміни вживання фемінітивів: зміна форми називання і звертання не лише відображає певні зрушення соціальних інститутів у напрямі встановлення соціальної справедливості у гендерній царині" (с. 182), а й беззаперечно впливає на прискорення цього процесу.

У контексті визначення ролі мовотворення у зміні соціальної реальності здобувач обґрунтовано доводить, що "прийняття української як базової мови викладання є формальною вимогою, яка має численні соціальні наслідки змістового характеру – від закладання основ громадянського виховання і до створення спільного українського життєсвіту" (с. 186). Водночас і опанування англійською мовою як складова сучасної вищої освіти також розглядається ним як не просто як формальна вимога і складова сучасної вищої освітньої і науково-освітньої кваліфікації, а й як основа формування реальних можливостей для кожної людини.

Беззаперечним внеском у сучасну наукову парадигму є концептуальні положення, сформульовані дисертантом у положеннях новизни. Серед них особливої уваги заслуговує висновок Богдана Бондарчука про те, що "мовотворчість виступає інституалізованим засобом творення тих нових смислів, які уможливають соціальні зміни, виражають їхню сутність та закріплюють їхні результати у свідомості людей: мовотворчість є одним із ключових механізмів досягнення соціального визнання нових соціально значущих смислів" (с. 19). Водночас практична значущість запропонованого дослідження пов'язана з концептуальним положенням дисертації про значний соціально-конструктивістський потенціал "застосування педагогічних прийомів

стимулювання мовотворчості у сфері освіти та концептуальну значущість такого конструктивізму у здійсненні соціальних змін" (с. 20).

Заслуговує на увагу і введення дисертантом у науковий обіг у контексті соціального конструктивізму понять "очуднення" і "деавтоматизація", які дозволяють використовувати педагогічні прийоми актуалізації мовотворчості у сфері освітніх практик, які є засадничими для будь-яких соціальних змін. Водночас безсумнівним внеском Богдана Бондарчука у розвиток науки є аналіз і введення в науковий обіг термінології школи формалізму, зокрема таких термінів як "домінанта" у розумінні "якості, яка вносить диференціацію", "фон сприйняття", "відхилення від норми", "воскресіння слова" як засадничих для інтерпретації процесів мовотворення.

Характеризуючи джерельну базу дисертаційної роботи Богдана Бондарчука, зауважимо, що вона складає 267 найменувань у прикінцевому списку літератури, серед них 41 джерело іноземною мовою. Використані джерела та література дозволили дисертанту на основі застосування соціально-філософської методології наукового пізнання уповні охарактеризувати роль мовотворчості у здійсненні соціальних змін та реалізувати поставлені дослідницькі завдання.

Поряд з цим дисертаційна робота Богдана Георгійовича Бондарчука не позбавлена деяких дискусійних моментів і недоліків:

1. По-перше, у дисертаційній роботі автором задекларовано соціально-конструктивістський підхід до мовотворчості та її дослідження. Утім, у самому рукописі мова йде щонайменше про три версії такого конструктивізму. По-перше, це соціальний конструктивізм у традиції феноменології – дисертантом згадано відому працю Пітера Бергера і Томаса Лукмана "Соціальне конструювання реальності", напрацювання Гарольда Гарфункеля та праці самого Едмунда Гуссерля. По-друге, у дисертації аналізується соціальний конструктивізм постструктуралізму – зокрема, концепція семантичного аналізу Юлії Крістєвої та теорія деконструкції Жака Дерріди. По-третє, значна увага у тексті дисертації присвячена вивченню

концепції конструктивізму у традиції досліджень мовленнєвих актів – передусім у контексті аналізу праць Джона Остіна та Джона Сьорля, і почасти деяких ідей Юргена Габермаса та Річарда Рорті. При цьому, виходячи зі змісту дисертації, чітко незрозуміло, до якої з цих традицій схиляється сам автор? Чи можливо, він дотримується якогось власного розуміння соціального конструктивізму?

2. По-друге, у світлі виявленої дисертантом незаперечної значущості концептуальних ідей формальної школи літературознавства для подальшого розвитку теорії конвенціалізму передусім у площині соціального пізнання, хотілося б почути думку здобувача щодо концепції постконвенціональної моралі Лоренса Кольберга.

3. По-третє, оскільки дисертант у тексті дослідження зосередив велику увагу на аналізі впливу формальної школи літературознавства на французький структуралізм і постструктуралізм, виникає закономірне запитання, якою мірою у межах формальної школи відбулася релятивізація мови? При цьому потребує уточнення позиція представників формальної школи літературознавства щодо наявності незмінних базових мовних структур?

4. По-четверте, у змісті п. 2.1 "Онтологізація мови мовлення у теоріях мовної комунікації та мовних ігор" потребує більш глибокої концептуалізації зв'язок цих теорій з напрацюваннями представників формальної школи у контексті тлумачення ролі мовотворчості у соціальних змінах.

5. По-п'яте, у тексті дисертації подекуди наявні стилістичні огріхи, наприклад на с. 50 читаємо, що "літературознавство для Барта стало справжнім плацдармом для поширення радикальних ідей про владу слова на всі сфери культури"

Водночас заявлені зауваження і побажання зовсім не применшують безсумнівні дослідницькі досягнення Богдана Бондарчука і не піддають сумніву теоретичну і практичну значущість, наукову новизну і цінність дослідницької роботи здобувача, а скоріше мають характер рекомендацій, побажань і визначення ймовірних напрямків його майбутньої дослідницької активності.

Загалом, дисертаційна робота Богдана Георгійовича Бондарчука виконана у площині реалізації теми науково-дослідницької роботи відділу інтернаціоналізації вищої освіти Інституту вищої освіти НАПН України – 2012–2014 рр. "Феномен університету в контексті суспільства знань" (НДР 0112U002214) та 2015–2017 рр. "Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій" (НДР 0115U002179). З метою апробації результатів дисертаційної роботи та реалізації вище зазначених науково-дослідницьких тем дисертантом було надруковано фахові статті та тези.

У змісті дисертаційної роботи було здійснено концептуальні узагальнення ідей, досягнутих вітчизняними і зарубіжними дослідниками, на основі чого Богдан Бондарчук визначає контури соціально-конструктивістського потенціалу застосування педагогічних прийомів стимулювання мовотворчості у сфері освіти, взаємопов'язаність літературно-філософських та психологічно-концептуальних витоків формальної школи, нерозривний зв'язок українського формалізму з авангардизмом і футуризмом, евристичні можливості рефлексивного використання мови у площині встановлення конвенційної згоди щодо формального та змістового у мовних практиках. Зміст автореферату дисертаційної роботи Богдана Бондарчука є тотожними основним положенням рукопису дисертації.

Дисертаційна робота пройшла достатню апробацію. Її висновки та концептуальні положення обговорювалися на методологічних семінарах і круглих столах, на засіданнях відділу інтернаціоналізації вищої освіти Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України, оприлюднювалися на науково-теоретичних та науково-практичних конференціях різного рівня, що проходили у Києві, Харкові, Львові. За темою дисертації автором було здійснено 10 публікацій: серед них 3 статті у наукових фахових виданнях з філософських наук, 2 статті у періодичних виданнях інших держав за напрямом дисертації, які входять до міжнародних науково-метричних баз, 5 тез виступів на конференціях.

Загальний висновок. Дисертаційна робота Богдана Георгійовича Бондарчука на тему "Мовотворчість як чинник соціальних змін: ідеї формальної школи літературознавства у дискурсі філософії мови" є цілісним, самостійним, логічно структурованим, завершеним дослідженням актуальної соціально-філософської проблеми. У роботі репрезентовано ряд теоретико-методологічних розробок і рекомендацій, які дають можливість поглибити розуміння представниками формальної школи сутності мовотворчості як важливого чинника соціальних трансформацій, евристичної значущості мовотворчості в освітніх практиках, необхідності використання мови у площині актуалізації практик конвенційної згоди.

Зміст дисертації повною мірою відповідає п. 9, 11, 12, 13 "Порядку присудження наукових ступенів", затвердженого постановами Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. №567 зі змінами, затвердженими постановами Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. № 656, від 30 грудня 2015 р. № 1159, від 27 липня 2016 р. № 567, від 17 листопада 2021 р. № 1197, а її автор, Богдан Георгійович Бондарчук, заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент:

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії та політології
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

Наталія КОВТУН

Проректор з наукової і міжнародної роботи
Житомирського державного університету
імені Івана Франка,
кандидат економічних наук, доктор

Тетяна БОЦЯН

ПІДПИС ЗАСВІДЧУЮ:
Начальник відділу кадрів Житомирського
державного університету
імені Івана ФРАНКА

Handwritten signature of the HR Department head in blue ink.